

Prošavši linijom odnosa Bosanskog Kraljevstva i Osmanskog Carstva autor je dodirnuo brojna pitanja povijesti 14. i 15. stoljeća ispoljavajući se potrebnom dubinom i okvirima kojima se relevantnost teme odražava. Višak informacija autoru nije potreban, a stroga kontrola izlaganja je opća karakteristika cjeline njegova teksta. U tehničkom smislu knjiga je primjerena. Uvršteni slikovni prilozi su učinkoviti dodaci tekstu. Knjiga je opskrbljena preglednim dodacima koji ga delegiraju stručnim postavljanjem, pregledima korištenih izvora i literature i korisnim registrima imena i mjesta.

Opće karakteristike autorova prinosa predstavljene su stručnom kompetentnošću u osmišljavanju sintetskog izraza, razumijevanju izvora različitih provenijencija i adekvatnim kritičkim odnosom prema pozitivnim i negativnim stavovima u dosadašnjoj literaturi. Ostvarena kontrola nad tekstem ukazuje na ozbiljnost u radu i želju da se prezentirano kao odmjerena definicija nađe u budućem optičaju historiografskih promišljanja. Autorov stil izražavanja je precizan, pitak i milozvučan, bogatog rječnika i jasne kontrole predstavljenih informacija i izvršenih elaboracija. Pored struke koja će dobiti novu sintezu i koja će se oslanjati na njene vrijednosti, u javnom obliku knjiga će naći svoje mjesto i pred širom čitalačkom publikom. Razloga je više za čitalački interes jer nalazimo se pred originalnim djelom znanosti koje pripada najznačajnijim ostvarenjima medievistike u Bosni i Hercegovini učinjenim u posljednje vrijeme. Stručna razina prezentacije, snažan istraživački napor, pedantan odnos prema izvorima i literaturi i iskazana pristojnost prema kontekstu javnih i historiografskih razmatranja i ostvarena saznanja kojima se obogaćuje historiografija omogućuje da se ova knjiga u potpunosti delegira pozitivnim stvaralačkim ostvarenjem i toplo preporuči struci i široj čitalačkoj publici.

Esad Kurtović

Goran Bilogrivić – Kosana Jovanović – Robert Kurelić – Barbara Španjol-Pandelo, *Ceremonije i ceremonijalna komunikacija*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka 2019., 107 str.

Ceremonije i ceremonijalna komunikacija sveučilišni je priručnik nastao 2019. kao rezultat istoimenog projekta financiranog od strane Sveučilišta u Rijeci u sklopu UNIRI Inicijalnih potpora za mlade istraživače. Priručnik prikazuje nastanak i razvitak ceremonija i ceremonijalne komunikacije te važnost koje su navedene pojavnosti ostvarivale u srednjovjekovnom i ranonovovjekovnom razdoblju. Članovi istraživačkog tima koji su ujedno i autori priručnika su doc. dr. sc. Kosana Jovanović, voditeljica projekta, doc. dr. sc. Barbara Španjol-Pandelo, doc. dr. sc. Goran Bilogrivić te doc. dr. sc. Robert Kurelić.

Znanstveni se priručnik sastoji od uvodnog dijela te četiri glavna poglavlja u kojima se svaki autor bavi nekim specifičnim segmentom sukladnim području interesa vezanim za glavnu temu, a svako poglavlje završava izabranim izvorima i literaturom koju su autori koristili. Voditeljica projekta, doc. dr. sc. Kosana Jovanović, u uvodnom dijelu (5-13) upoznaje čitatelje sa svrhom istraživanja, istraživačkim postupcima, pojmovima ceremonija i rituala, pojavnostima koje se vežu za istraživanja kao što su pokrštavanje vladara, krunidba i ceremonije ustoličenja, pogrebni ceremonijali i popratni rituali, svečani ulasci vladara u grado-

ve, uzdizanje u red viteza te davanje vazalske prisege. Osim toga, predstavljena su glavna istraživanja i istraživači vezani za rituale i ceremonije koji postavljaju temelje za izučavanje problematike tih pojava. Priručnik je interdisciplinarnom metodom komparativne analize povezoao povijesne, antropološke, arheološke te ikonografske i ikonološke istraživačke pristupe. Autorica predstavlja raznovrsnu historiografiju koja se isto tako bavi ceremonijama i ritualima počevši od najranijih razdoblja njihova izučavanja pa do suvremene historiografije koja se opširno posvetila proučavanju ceremonija i rituala i njihovih utjecaja na oblikovanje identiteta srednjovjekovnog društva.

Prvo poglavlje priručnika *Ranosrednjovjekovna ceremonijalna komunikacija, s naglaskom na ulogu oružja* (15-35) napisao je Goran Bilogrivić koji je poglavlje podijelio u tri dijela: *Seniori i vazali*, *Ratnici i kraljevi*, *Pokojnici i nasljednici*. U prvom dijelu *Seniori i vazali* autor prikazuje ceremonijalne detalje navedene u poemi akvitanskog pisca Ermolda Nigela. Opisi prikazuju krštenje danskog kralja Haralda Klaka i polaganje zakletve prilikom stupanja u vazalni odnos s carem Ludovikom Pobožnim te čin darivanja prisutan u obje ceremonije. Autor ističe važnost i opisuje problematiku čina darivanja koji je korišten kao obrazac očuvanja društvenih odnosa među subjektima ranosrednjovjekovnih elita. Važnu ulogu u činu darivanja i različitim oblicima ceremonijalne komunikacije imalo je oružje, odnosno mačevi, koje prikazuje kroz opise prisutne u različitim dijelima vezanim za karolinški svijet i norveške kraljeve. U drugom dijelu, *Ratnici i kraljevi*, autor prikazuje druge uloge mačeva u ceremonijama i ostalim različitim aspektima ranosrednjovjekovnog života. Tako ističe srednjoeuropske literarne izvore iz kojih se saznaju imena mačeva koje su koristili različiti ratnici kao što su Beowulf, Sigurd, Hakon i Roland. Svi su ratnici u 6. i 7. stoljeću koristili specifičan tip mačeva s prstenom na balčaku koje su dobili od svojih gospodara zbog čega su mačevi smatrani oružjem elitne ratničke pratnje vladara. Autor naglašava i važnost uporabe mačeva kod vladara kao sastavni dio njihova osobnog identiteta te jedno od ključnih kraljevskih insignija. *Pokojnici i nasljednici*, treći je dio prvog poglavlja priručnika. U tom dijelu opisuje se važnost korištenja mača u pogrebima vladara, lokalnog poglavara, moćnika i glave obitelji, kao vrsti ranosrednjovjekovnih ceremonija putem opisa i arheoloških istraživanja grobova. Autor naglašava kako kontekst smrti predstavlja kontekst ritualnih radnji i komunikacije, dok uloge prikazane u posmrtnim ritualima prikazuju status koji se odnosi na društveni položaj. Tako se prikazuje arheološki primjer jednog od najraskošnijih vikinških ukopa iz 9. stoljeća, ukopa pripadnika najvišeg društvenog sloja gdje su uz brod pronađeni i drugi bogati prilozi, te primjer pisanog izvora iz 10. stoljeća o desetodnevnom pogrebu u nordijskom svijetu koji opisuje arapski pisac Ibn Fadlan kao vanjski promatrač. Još je jedan zanimljiv prikaz vikinškog ukopa danske elite onaj pokojnika s brodom i bogatom ratničkom opremom te karolinškim mačevima i drugim predmetima karolinške provenijencije na nekadašnjoj granici Danske i Karolinškog Carstva. Slični se obrasci primjećuju i na drugim rubnim područjima Karolinškog Carstva, poput Moravske, Češke i Dalmacije. Autor zaključuje kako je mač bitno obilježje ranosrednjovjekovnog ratnika, ali postojao je čitav niz ratničkih identiteta.

Drugo poglavlje priručnika, čija je autorica Kosana Jovanović, nosi naslov *Smrt vladara i pogrebna ceremonija u razvijenom i kasnom srednjem vijeku* (37-72), a sastoji se od tri dijela: *Memento mori – pogledi na smrt u srednjem vijeku*, *Pogrebne ceremonije i rituali u razvijenom i kasnom srednjem vijeku* i *Kralj ne umire nikada*. U prvom dijelu rada autorica uvodi čitatelje u percepciju smrti u srednjovjekovnom razdoblju kroz opise Philippea Arièsa, književna i teološka djela, skolastička učenja i dogme te naglašava njihovu manifestaciju u pristupu prema smrti

u navedenom razdoblju. Isto tako, predstavlja ritual umiranja kojeg Ariès slikovito opisuje te naglašava njegovo mijenjanje krajem srednjeg vijeka kao rezultat promjene u vjerovanju u zagrobni život. Drugi dio, *Pogrebne ceremonije i rituali u razvijenom i kasnom srednjem vijeku*, autorica započinje prikazom smrti srednjovjekovnih engleskih i francuskih vladara prema srednjovjekovnim kroničarima. Tako saznajemo o smrti franačkog vladara Karla Velikog zahvaljujući njegovu biografu Einhardu, a saznajemo i o smrti engleskih kraljeva Harolda, Vilima Riđeg te Henrika Mladog Kralja. Zanimljiva je činjenica da su kraljevi mogli umrijeti dobrom smrću ili onom lošom, kao što su i za života bili stigmatizirani kao dobri ili loši vladari. Dobra smrt podrazumijevala je pripremu vladara da još za svojega života pripremi dušu i svoje svjetovne poslove za ono što dolazi nakon što umre, a kraljevi koji su umrli takvom smrću bili su Henrik I., Henrik IV. i Henrik Mladi Kralj. S druge strane, loša smrt bila je ona koja je umirućeg kralja zatekla nespremnog u pripremi za prelazak duše u vječnost, odnosno nagla i nasilna smrt (*biothanatus*), kako je naziva Orderic Vitalis. Primjeri takvih smrti bile su one kralja Harolda, Vilima Riđeg i Rikarda I. Lavljeg Srca, koji su umrli od posljedica pogotka strijelom. Autorica također prikazuje smrti srednjovjekovnih vladara s različitim moralizirajućih aspekata, kao što je smrt kao posljedica božanske kazne, raznih bolesti, neumjerenosti u jelu i piću francuskih kraljeva Filipa I., Louisa VI. i norveškog kralja Fjolvira, te ubojstva engleskih kraljeva Edvarda II., Rikarda II., Henrika VI. i Edvarda V. Na tragu toga, iz rada saznajemo i o nastanku bajki o uspavanim kraljevima kao posljedici nerazjašnjenih okolnosti oko smrti kralja. Autorica nadalje obrađuje teme vezane za pogrebne ceremonije i ukope. Tako se opisuje proces balzimiranja tijela kralja Henrika I. i Karla Čelavog čija su tijela bila sklona propadanju kao znak slabog i lošeg kralja, te dobrih kraljeva čija tijela unatoč smrti nisu bila podložna raspadanju. Autorica upoznaje čitatelje i s praksom ukopa različitih dijelova tijela kraljeva na različitim mjestima kao simboličkog znaka kralja o prostiranju njegove vlasti i moći. Ističe se i značaj Biblije i običaja starih Židova kao preteče pogrebnih ceremonija iz kojih srednjovjekovno razdoblje preuzima uzore. Vladarsku pogrebnu ceremoniju autorica opisuje kroz tri primjera i to one engleskog kralja Henrika II., francuskog kralja Karla VI. i burgundskog vojvode Filipa Dobrog. Autorica donosi i opis pogrebne ceremonije supruga kraljeva, koje su također bile ritualne s ciljem predstavljanja javnosti prestiža i značaja položaja kraljice u srednjem vijeku. Trećim dijelom rada, *Kralj ne umire nikada*, autorica predstavlja ideju Ernsta H. Kantorowicza utemeljenu u knjizi *The King's Two Bodies* koja govori da su pokojni kralj i njegov nasljednik predstavljeni kao jedno u odnosu na Krunu te objašnjava kako eksklamacija *Kralj je mrtav, živio Kralj!* predstavlja ideju vječnog kraljevstva. Sukladno tome, autorica predstavlja Kantorowiczeve odrednice koje dovode do zaključka da kralj nikad ne umire.

Naslov trećeg poglavlja priručnika jest *Deditio, ritual mirenja u društveno-političkom kontekstu ranog i razvijenog srednjeg vijeka (75-92)* čiji je autor Robert Kurelić. Na početku poglavlja autor upoznaje čitatelje s važnošću neverbalne komunikacije koja je dominirala u srednjem vijeku, politikom i gospodarstvom istog perioda, srednjovjekovnim elitama u feudalnom sustavu i usporedbom njihova položaja u odnosu na politički položaj osoba u današnje vrijeme. Isto tako, autor naglašava važnost razumijevanja odnosa između političkih subjekata srednjovjekovnog društva koji je bio ugovorne prirode, objašnjava pitanje časti vezane za potonji odnos te način donošenja političkih odluka. Odnos moći i autoriteta objašnjava se putem hijerarhijskog karaktera srednjovjekovnog društva, odnosno feudalne piramide, a pojmove *consilium* i *auxilium*, koji se odnose na savjet te vojnu i novčanu pomoć koju bi vladar tražio i primio od svojih vazala, autor razjašnjava na primjerima kraljeva Ludovika Pobožnog, Karla

Čelavog i Edvarda II. U drugom dijelu poglavlja autor stavlja fokus na pojam *deditio*, što bi u prijevodu značilo molba za milost, završetak sukoba i povratak u političku i društvenu hijerarhiju koji se u pravilu odvijao između vladara i njegovih podanika, a mogao se realizirati i prema osobama koje nisu neposredno nadređene u hijerarhiji. Potom se objašnjava pojam koncepta *fajde*, stanja oružanog sukoba među subjektima srednjovjekovne vlasti zbog uvrede časti te razlozi i situacije takvog sukoba. Autor se nadalje okreće pojmu prostracija koji je usko vezan uz ritual *deditio* jer predstavlja čin poniznosti, iskaza malenkosti i traženja vladareve milosti te se naglašava korištenje rituala mirenja, koji je postojao još od vremena barbarskih država, ali koji je zaživio tek u vrijeme Ludovika Pobožnog. Autor predstavlja podrijetlo rituala *deditio* iz merovinškog vremena, *deditio* Karlomana ocu Karlu Čelavom te Ludovika Mlađeg ocu Ludoviku Njemačkom, kao i velik broj primjera istog rituala u ranom i razvijenom srednjem vijeku na temelju studija Zbigniewa Dalewskog i Gerda Althoffa. Na kraju tog poglavlja istaknuta su dva ključna faktora koji dovode do postupnog zamiranja rituala *deditio*: Canossa i gubitak povjerenja u ritual.

Barbara Španjol-Pandelo autorica je rada *Srednjovjekovne ceremonije i obredi u kršćanstvu* (95-107), ujedno i zadnjeg poglavlja ovog priručnika. U radu je fokus stavljen na koncept liturgije koja je utjecala na oblikovanje ceremonije, odnosno na definiranje gesti, obreda i ceremonija kojima subjekt izražava svoj odnos prema svetom. Autorica upoznaje čitatelje s bitnim komponentama liturgije kao što su liturgijska godina i njezin ciklus, liturgijsko ruho koje odijevaju pripadnici klera prilikom obreda, bojama liturgijskog ruha koje prenose važnu simboliku te liturgijskim gestama koje objedinjuju molitvene stavove, kretanje i držanje tijela za vrijeme različitih dijelova liturgije i obreda. Objašnjene su sakramentalne geste kao što je križanje, odnosno znak križa kao najpoznatija gesta kršćanstva, zatim molitvena gesta *orans* koja se odnosi na uspravan stav osobe s raširenim rukama i dlanovima okrenutim prema gore, potom sadržajna konvencionalna gesta porekcija i konvencionalna gesta procesije, odnosno vjerske povorke. Kao važan dio liturgije, autorica naglašava slavljenje sedam svetih sakramenata: krštenje, sakrament pomirenja ili ispovijed, sveta pričest, odnosno euharistija, sveta potvrda, bolesničko pomazanje, svećenički red i vjenčanje, kao i korištenje različitog liturgijskog posuđa. Isto tako, stavljen je naglasak i na likovne prikaze različitih liturgijskih gesti i ceremonija od kojih je najčešći prikaz raznih procesija povezan s kultom hostije, relikvije ili štovanja nekog sveca. Tijekom kasnog srednjeg vijeka likovni su se prikazi najčešće vezali za kristološku i marijansku tematiku, ali i svetačku ikonografiju, te su pridonijeli razumijevanju razvoja različitih liturgijskih elemenata. Kao i kod proučavanja likovnih prikaza, važnost je pridodana i analizi crkvene arhitekture i prostora koji su nastali tijekom kasnosrednjovjekovnog razdoblja. Tako se spominje primjer kapele Sainte Chapelle u Parizu gdje je cijeli prostor svetišta bio podređen obilasku oko relikvija Kristove trnove krune te Gospine kapele u Engleskoj koja je služila za ceremonije štovanja Bogorodice. Razvoj takve arhitekture ukazivao je na važnost koju su liturgija i ceremonijalni obredi imali na promišljenu izgradnju arhitekture.

Priručnikom *Ceremonije i ceremonijalna komunikacija* autori su dali izniman prinos razvoju i razumijevanju važnosti ceremonija te verbalne i neverbalne komunikacije u srednjovjekovnom i ranonovovjekovnom društvu. Radovi sadržani u ovom priručniku predstavljaju uspješno interdisciplinarno istraživanje koje će zasigurno koristiti znanstvenoj zajednici u budućim istraživanjima, potaknuti na neka nova, ali i potaknuti interes kod čitalačke publike koja pokazuje strast prema srednjem vijeku.

Leona Posavec